

prevodilac



časopis udruženja naučnih
i stručnih prevodilaca srbije

1-2/17

IZ OVOG BROJA:

- *Esperanto između vizije i stvarnosti*
- *Počeci savremene srpske dvojezične leksikografije*
- *Aplikacija i prevođenje*
- *Septuaginta, prvi grčki prevod Staroga zaveta*

PRIKAZI I KRITIKE

HRONIKA

PORTRETI PREVODILACA

BIBLIOGRAFIJA – GLOSAR

BILTEN

- *Novosti iz sveta prevodilaštva*

BEOGRAD
2017.

Ненад Ивановић / Таџјана Ружин Ивановић

ПОЧЕЦИ САВРЕМЕНЕ СРПСКЕ ДВОЈЕЗИЧНЕ ЛЕКСИКОГРАФИЈЕ (ИСТОРИЈСКО-КОНЦЕПЦИЈСКИ ПРЕГЛЕД)¹

Апстракт. У раду се излаже историјско-концепцијски преглед српске двојезичне лексикографије у периоду од краја 18. до прве половине 20. века. Преглед се даје кроз опис речника чија појава обележава преломне тачке у развоју лексикографске методологије. У посебном делу рада разматрају се статистички подаци о времену штампања првих издања двојезичних речника, као и о њиховом броју у српској лексикографији. У закључку се разматра статус српске двојезичне лексикографије као примењенолингвистичке дисциплине која има богату и развијену историју метода.

Кључне речи: српска двојезична лексикографија, двојезични речници, историја лексикографије, теорија лексикографије.

1. *Предмет и циљ истраживања.* Предмет нашег рада чини преглед лексикографских концепција заступљених у српским двојезичним речницима 18, 19. и прве половине 20. века. За основу рада узимају се значајнији типови двојезичних речника који су издати на српском културном простору у периоду од 1790. до 1945. године – значајнији по методама које су у њима примењене, као и по иновацијама у обради језичког материјала.² При датом прегледу узимају се

1 Рад је израђен у оквиру пројекта 178009 *Лингвистичка истраживања савременог српског језика и израда Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*, који у целини финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

2 Историјски развој српске двојезичне лексикографије почиње од 1766. године, када З. Орфелин у Венецији издаје латински буквар са анекским латинско-славеносрпским речником (према: Гудков 1993: 13). Двојезични, преводни речници штампани пре овог периода (нпр. латинско-илирски речник И. Белостенца из 1740) у историјском смислу припадају заједничком јужнословенском лексикографском наслеђу (Гудков-Јакушкина 2013: 146; Драгићевић 2014: 10–11); док су, у концепцијском смислу, они „... рађени с тежњом да се презентира лексички фонд који би послужио као основа за окупљање представника различитих језичких територија, каткад и различитих језика, у ширу језичку, а преко ње, и културну заједницу ... Лексика у тим речницима не припада једном језичком систему ... односно та лексика не представља један лексички систем, што значи да дате лексеме међусобно нису повезане многоструким парадигматским и синтагматским односима ... дакле, лексика ових речника није могла доживети језичку реализацију“ (Гортан Премк 1984: 141). Из овог разлога они чине предмет засебног истраживања и не представљају се у нашем раду.

у обзир релевантни фактори који су утицали на формирање и развој концепција српских двојезичних речника, и то они лингвистички, у смислу утицаја разних погледа на језик на речничку обраду, као и они ванлингвистички, у смислу утицаја историјских и друштвених чинилаца на састављање речника. Нарочита пажња у нашем раду посвећује се чиниоцима који упућују на постојање методолошког континуитета у српској двојезичној лексикографији.

Циљ истраживања спроведеног у раду је да се на основу прегледа историјског стања у овој грани српске лексикографије укаже на решења у обради грађе која побуђују на закључак да српска двојезична лексикографија представља примењенолингвистичку дисциплину са изграђеним и историјски утемељеним поступцима.³ Са друге стране, разноликост ових поступака у представљеним речницима наводи на претпоставку да и даље постоје одређена отворена питања о изгледу и садржају речничког чланка, која би требало даље разматрати у засебним, аналитички оријентисаним истраживањима.

2.1. *Дефиниција двојезичног речника.* У *Приручнику лексикографије* В. Згусте појам »двојезични речник« се дефинише као онај речник који »успоставља везу између лексичких јединица једног језика са оним лексичким јединицама другог језика које су једнаке у свом значењу« (Згуста 1991: 275). Према томе, двојезични речник је приручник чији је примарни задатак успостављање еквиваленције између лексичких система два језика, полазног и циљног, што га разликује од једнојезичних речника, чији је основни циљ опис једног лексичког система (Згуста 1991: 203). Иако је основна намена свих двојезичних речника у суштини слична, а то је да помогну корисницима матерњег језика да разумеју или продукују текстове на страном језику, у историјском контексту приступи преводној лексикографији могу бити веома различити.

2.2. *Основни појмови.* У представљању двојезичних речника у раду оперишемо следећим појмовима: *изворни / циљни језик* (језик леве и десне стране речника); *макро- / микроструктура* (структура и састав речника / одреднице); *одредница*; *значење / њодзначење* (примарни / секундарни смисао одреднице); *преводни еквивалент* (реч или израз у циљном језику који најбоље одговара значењу одреднице); *глоса* (информација о граматичким и др. одликама одреднице, обично у једном од значења); *међујезичка еквиваленција* (Лајонс 1977, у: Пјотровски 1994: 16–18).

3. *Метод.* У раду су представљене главне карактеристике речника који се описују. Оне могу бити спољашње: хронологија припреме и израде, број томова, број одредница, намена и циљ речника; као и унутрашње: главни принципи уноса и обраде лексичког материјала (поступци при обради еквиваленције, полисемије,

3 Појам *лексикографски њодстџајак* овде узимамо у терминолошком смислу, као скуп стратегија у лексикографској обради речи које су, у историјском и методолошком смислу, карактеристичне за одређени речник. Овај термин у српску науку о језику увела је И. Грицкат (1981).

навођењу глоса, квалификатора и др.). Начин излагања је хронолошки, што значи да речници нису разврставани према типолошким одликама (нпр. анексни/засебни, изоловани/серијни, српски као први/други језик), већ према својству да, у раздобљу у коме су настали, унесу новине у лексикографске поступке које репрезентују. Са друге стране, типолошке одлике ових речника узимане су у обзир онда када су имале непосредне везе са њиховим историјским развојем (нпр. појава гнездовне организације грађе унутар одреднице).

4. *Корџус*. Према *Библиографији* Д. Шипке (2000), у периоду од 1766. до 1945. штампано је 183 општих двојезичних речника, и то: 74 у периоду од 1767. до 1899. и 109 штампаних у периоду од 1900. до 1945. године. Од ових речника издвојено је 14 методолошки значајнијих који су штампани до Другог св. рата (в. одељак Извори). Резултате њиховог истраживања излажемо у наставку рада.

5. *Српска двојезична лексикографија крајем 18. и у првој половини 19. века*. Према саставу лексичког материјала који садрже, као и према методама које су употребљене за њихову израду, српски двојезични речници у историјском контексту XVIII и XIX века могу се представити на следећи начин.

5.1. Прву групу ових речника чине *тематски речници*. Тематски речници се најчешће штампају у саставу граматика или конверзационих приручника, обично непосредно уз *разговорнике*, делове приручника који садрже паралелизоване одломке конверзације на оба језика. Познатији тематски речници из овог периода су: речник из *Граматице италијанске* В. Луistine из 1794; речник у саставу *Беседовника илиричко-италијанског* В. Ракића из 1810, тематски део књиге под називом *Речник малиј непознатог аутора* (штампан засебно, у Будиму, у више издања), и др.

Тематски речници су препознатљиви по томе што се у њима лексика сортира према класама појмова неопходним за свакодневну комуникацију. Генерални појмови су представљени речима једне класе, најчешће именицама, и обухватају један кохерентни домен реалности.⁴ У тематским речницима чланак је организован као низ појединачних појмова и устаљених израза са преводним еквивалентима (нпр. *кућати се – bagnarsi, prender i bagni; ирчати, иећи – correre, хрмати – zopicare, иливати – nuotare, оићи на иуи – partire, viaggiare* и др), који се сврставају под један генерални појам (нпр. »движенија тела«) (Ракић 1810: 122–123). Поље међујезичке еквиваленције успоставља се на плану тематске организације лексикона (хиперонимско-хипонимски ниво), а затим, у оквиру сваког поља, на плану (ко)синонимије лексичких и прагматичких јединица које припадају истом тематском пољу (или »генералном појму«). Појмови који на овај начин улазе у лексички фонд говорника могу се проверити у разговорнику, делу

⁴ Према мишљењу Р. Драгићевић, у речницима овог типа „обрађена је потребна лексика, а најпотребнија је она за појмове који обележавају свакодневни живот. ... Ако је лексика подељена у поглавља по тематским групама, називи поглавља оцртавају најважније тачке слике света“ лексикографа/говорника (Драгићевић 2016: 90).

језичког приручника који садржи претпостављене сегменте (раз)говорног тока у различитим ситуацијама (исп. Драгићевић 2016).

Од свих побројаних речника најшири опсег генералних појмова показује речник В. Лустине (1794), који даје доста материјала за упознавање са знањем, мишљењем и свакодневним животом образованог говорника с краја 18. века. Суди према састављачу речника, знање италијанског језика захтева познавање широког универзума појмовних домена, у распону од крајње апстрактних (Бог, небеске појаве, празници и др.) до сасвим конкретних (предмети у кући, у подруму и др.). Наводимо неке генералне појмове са делом припадајуће лексике из речника В. Лустине:

»О Божанствима, о небу и Елементима или стихијама«⁵ (*il Santificatore – Сјасишељ, gli angeli – анђели, le nuvole – облаци, il fulmine – угар грома*); »о стварима које припадају ка богословљу и љубомудрији« (*il sacramento – шјајна, il batesimo – криштење, la fortezza – крејосћ*); »о временима и годишњим променама« (*un ora – час, cati, la primavera – весна, љролеће*); »о празницима и временима примјечатељнејших в лет или године« (*la purificazione – Срештење, il giorno di Pasqua – дан Пасхе*); »о возрасте човека и жене« (*un giovane – младућ, la padrona – домаћица*); »степени сродства« (*la suocera – љуница, il cognato – девер или шојор*); »о деловима тела« (*il collo – врат, вија, il cervello – мозак*); »достојанства црквена« (*Arcivescovo – Архиепископ или врховни љосеишјаишељ, un confessore – исјоведник*); »достојанства мирска или светска« (*il duca – херцој, il notario – ношариус*); »чинови судејски« (*l' avvocato – адвокати, сјомошћиник, il copista – љрејисаишељ*); »достојанства и чинови војинства« (*uil maggiore – мајор, un cannoniere – шјојција*); »војинство« (*un bataglione – батјаљон, le tende – шатијори*); »о художествах и рукоделлах« (*un speciale – ајошекар, un orologiaire – часогеишељ*); »несавршенства човечија« (*un guercio – разрок, un nano – човек шири нејо дужи, un bavoso – слинави, балави*); »о оном што находи се у подруму« (*vin bianco – вино бело, vin chiaro – вино чистио*), и др. (Лустина 1794: 286–352).

Посматрани у историјском контексту, тематски речници уносе значајне новине у посматрање лексичког система и његову организацију. Поменути новине могу се представити кроз следеће групе принципа који се уводе у лексикографију: 1) принцип супституције значења (значење речи се представља путем значења генералних појмова који су им надређени); 2) принцип континуума значења (у оквиру једне групе, значења речи се јасно не одвајају, већ се представљају као реализације једног појмовног домена); и 3) принцип генерализације значења (све речи које припадају једној групи генерализују једно опште апстрактно значење или генерални појам) (према: Хилен 2009: 11–12). Из поменутих разлога, појава ових речника представља значајну етапу у развоју српске преводне лексикографије, као и у учењу страних језика у целини.

5.2. Напоредо са тематским, у српској двојезичној лексикографији краја XVI- II и почетка XIX века егзистирају и *преводно-ојисни речници*. Као и тематски, и ови речници могу бити анексни и засебни. Тако је нпр. анексног типа *Целаријево латински лексикон* који је 3. Орфелин штампао 1767. године у саставу своје

5 У раду се сви наводи дају у савременој транскрипцији.

латинске граматике *Први начатџки латинскога језика* (стр. 187–331). Са друге стране, најобимнији представник засебно штампаних речника преводно-описног типа у овом периоду је *Немеџки и сербски словар* непознатог аутора објављен у Бечу, у штампарији Ј. Курцбека, у два идентична издања (1790. и 1791).

5.2.1. *Немеџки и сербски словар* има два дела: српско-немачки (око 12.000 речи) и немачко-српски (око 25.000 речи). Речник је настао према моделу немачко-руског речника Ј. Родеа из 1784. године (Гудков 1993: 80), а аутор српске прераде овог дела није потписан. Данас се он углавном приписује Теодору Аврамовићу, мада нису искључени ни други аутори, попут самог Курцбека или, према М. Павићу, З. Орфелина.⁶ Павићево мишљење о Орфелину као аутору српског дела овог речника (које делом подржава и В. Гудков, 1993: 85) има основа у сазнању да је З. Орфелин свега на неколико година пре смрти радио код Курцбека, и да је у то време планирао издавање свог Словенског словара (немачко-српског и латинско-српског), за који је грађа по свој прилици остала у штампарији (Костић 1928: 213).

О овом речнику је писано углавном са становишта његове макроструктуре, пре свега језичког састава (Албин 1970; Гудков 1993: 78–107). Критикујући оцену П. Ивића о природи језика у овом делу као мешавини црквенословенског и руског (Ивић 1986: 253), В. Гудков је навео анализу А. Албина која је показала да овај речник, поред црквенословенизама, одражава шумадијско-војвођанске дијалекатске особине (Албин 1970: 54). Према мишљењу В. Гудкова, његова лексика представља одраз живог језика Срба с краја 18. века, посебно у сфери трговинских и финансијских односа, а у речнику је нарочито жив идиоматски слој присутан у свакодневном говору (пословице, изрази, сентенције, готове конверзационе фразе) (Гудков 1993: 88–90).

Изнете наводе потврђује и примерак *Немеџког и сербског словара* који се чува у Библиотеци Института за српски језик САНУ. Овај примерак речника је систематски ексцерпиран за корпус Речника САНУ. Подвлачене су речи и идиоми који, по мишљењу ексцерптора (М. Иванића, а посредно и С. Новаковића, који је надгледао ексцерпцију) припадају најстаријем слоју српског стандардног језика. Тако су нпр. код нем. одреднице *Haar (коса)* подвучене речи: *глаке, седина, лињање, глацица, очешљати се* и др., као и идиоми: *запуштајући власи, ни на једну глаку не одешујући, косу кому очујати* и др.; док је неподвучено (као изванстандардно) остало: *власи моји седи, он уже давно украшен сединама, власи љагајући, свејда в вражде между собоју љребивати* и др. Количина подвученог лексичког материјала у речнику потврђује тезе А. Албина и В. Гудкова о »народном« карактеру (мета) језика у овом речнику.

⁶ С тим у вези М. Павић наводи следеће: „Орфелинова болест на плућима у Бечу се погоршала, па ипак, он је правно планове за нове књиге. То су немачки и латински речник, па се Курцбекова идеја да изда немачко-латински и српско-немачки речник (остварена 1790. и 1791) доводи у везу са овим Орфелиновим плановима“ (Павић 1983: 250).

Немецки и сербски словар садржи махом лексиком основног фонда, као и део лексике из специјализованих области (нпр. трговина, право, лов и др.), што је омогућило да се у обради примени комбиновани (полифункционални) приступ. Тако су уз одредничку реч (нпр. *(das) Kleid*) наведени најпре синонимни преводни еквиваленти, у распону од најближег према даљим (*хаљина, одежда, одјејаније*), затим, колокациони и идиоматски спојеви у којима се та реч најчешће користи (нпр. *ein Trauerkleid, њечално рухо, ein Alletagskleid, хаљина за сваки дан* и др.), затим, устаљени изрази са овом речју у основи (нпр. *ein Kleid anlegen, einem, оде(ну)ћии коћа [у хаљину], Maß zum Kleide nehmen, меру за хаљину узетии* и др.), као и пословице и изрази који стоје у вези са означеним појмом (*nach dem Kleide empfängt man jemanden, und nach dem Verstande begleitet man ihn, њо одјејанију спреѡајуѡи, њо уму ѡровожајуѡи*). Све што је наведено представља значајан узор каснијим састављачима преводно-описних речника у 19. веку.

5.2.2. Половином 19. века у Београду су штампана три двојезична, преводно-описна речника чији је аутор истакнути лексикограф и члан Друштва српске словесности Д. Исаиловић. То су: француско-српски речник (1846), немачко-српски речник (1847) и латинско-српски речник (у два тома, 1849 и 1850). Речници Д. Исаиловића представљају лексикографска издања израђена по методологији која је, у овом периоду, усаглашена између чланова Друштва: Ј. С. Поповића, Ј. Стејића, К. Бранковића, А. Панића и др.

Друштво српске словесности основано је 1841. године, а у времену од 1844. до 1852. било је нарочито активно у стварању свог филолошког програма. Филолошки рад чланова Друштва представљао је одговор на његов први задатак, који је Уставом Друштва из 1845. дефинисан као »ображавање Српскога језика и распрострањавање наука на Српском језику«, а у пракси је организован првенствено лексикографски, као рад на прикупљању и обради лексичке грађе и изради различитих типова речника. Године 1845. Д. Исаиловић је предао Друштву на преглед и оцену рукопис француско-српског речника, а 1846. и рукопис немачко-српског речника. Рукописе су прегледали нарочити одбори, након чега су речници штампани (ЗД 2011: 118–119; 165–166). Поменути речницима придодат је касније и латинско-српски, који садржи енциклопедијске елементе.⁷

Узети заједно, речници Д. Исаиловића садрже преко 150.000 лексичких јединица. Методолошка новина ових речника је у томе што су речи у њима обрађене према системским принципима, међу којима се нарочито издваја принцип издвајања преводних еквивалената путем синонимије. То не чуди, пошто је студија синонимије половином 19. века чинила основ лексиколошко-лексикографског рада у Друштву (ЗД 2011: 52 и д.).

Синоними у речницима Д. Исаиловића дају се у низу у коме први члан по

⁷ Енциклопедијска дефиниција у *Латинско-српском речнику* везана је првенствено за опис личности или места из класичне старине или митологије, нпр. *Midas, Nereus, Rubicon, Siren* и др.

значању највише одговара дословном смислу полазне речи, док су други чланови низа семантички све удаљенији од њега. Низови синонима еквивалентни су једном значењу речи и у дефиницији се одвајају тачком и запетом. Синоними се често стављају у синтагматски (колокациони) контекст или се експлицирају гласама о лексичкограматичкој спојивости, које показују њихову семантичку диференцијацију у односу на први члан низа и помажу у формирању структуре речничког чланка. Све што је изложено може се видети на примеру обраде одреднице *passer* («проћи») у *Француско–српском речнику*:

passer, v. n. и a. ићи, тамо ићи, прећи, проћи; путујући, возећи се, јашући и т. д. проћи; протицати (о реци); протицати, пролазити (о времену); доћи; допирати, доста бити, стачити; приличним бити; важити; пасовати (у игри); превести се (на колима или на скели); прекорачити, преступити; преживети; провући, протакнути, протурити; пропустити; процедити; просејати; пробацити; надвисити, превазићи; провидити; намазати (по чему); наоштрити (нож); издавати (новце); Т. qс., зготовити, саградити, направити што; qс. à q., допустити коме да има право, дозволити; *passé*, fa. нек буде! не марим! *se passer*, v. r. проћи, протећи; лињати се; губити боју, побелети, избелети; збити се, догодити се, бивати; – *de* или à qс. задовољавати се чим; *de qс.*, уздржавати се (чувати се) од чега.

Из изложеног је видљиво да је глагол *passer* граматички одређен као неутрални (медијални) и активни глагол (v. n. и a.), а у засебном делу одреднице и као повратни (v. r.). На почетку чланка су наведена доминантна значења »промене места или положаја«, а затим се наводе значења према француском контексту (назначеном у заградама иза еквивалената), редоследом од оних фреквентнијих према мање фреквентним. Секвенцом »*passé*, fa.« наглашено је да је контекстуална условљеност облика *passé* у значењима »нека буде«, »не марим« и сл. одређена регистром у коме се та реч употребљава (»фамилијарни говор«). Уз ово, у речницима Д. Исаиловића среће се и доследно издвајање пренесених (фигуративних) значења, будући да ова значења имају важну улогу у разграничавању преводних еквивалената речи. У речнику су фигуративна значења измештена на крај чланка и обележена звездicom, нпр.: *déconcerté* ... *концертѝ* (*музикално соћласије*) *смесѝи*, *забунѝи*; **смутѝи*, *у сметѝу довестѝи*, *ућрејасѝи*, *одузетѝи* *ћприсутѝво духа*.

(Мета)језик у речницима Д. Исаиловића је народни, вуковски језик са додатком стручне лексике за интелектуалне и цивилизацијске појмове, што одговара филолошком програму елаборације књижевног језика који је у то време развијан у Друштву српске словесности (Поповић 1995: 5–6). Из овог разлога, говорећи о плану израде речника Српске академије, С. Новаковић је у више наврата предлагао да се ексцерпирају речи из Исаиловићевих речника (Новаковић 1888: 78; 1893: 7).

6. *Српска двојезична лексикографѝа у друћој ћоловини 19. века*. У области преводне лексикографѝе, друга половина 19. века доноси бројне методолошке новине у поступке конципирања и израде двојезичних речника. Поменуће новине

представљамо кроз три лексикографска остварења: речник српско-руски и руско-српски С. Лавровског, речник српско-немачки и немачко-српски Ђ. Поповића, и речник француско-српски Н. Петровића (у два издања, друго у редакцији Б. Поповића).

6.1. Друго издање Вуковог *Рјечника* (1852) мотивисало је, у другој половини 19. века, настанак првог речника српско-руског (1870) и руско-српског (1880). Реч је о речнику П. Лавровског, штампаном у Петрограду. У предговору аутор истиче да је овај речник настао из потребе да говорници српског и руског остваре непосредну везу између ова два језика, без латинског или других европских језика као посредника (Лавровски 1870: I).

Основу речника П. Лавровског чини Вуков *Рјечник* из 1852. са допунама из илирско-немачко-италијанског речника Ј. Дробнића (1846–49) и илирско-италијанског речника Д. Парчића (1858). За леву страну српско-руског дела узете су речи српског језика из побројаних речника (без ономастике), док десну чине на руски језик преведене дефиниције из Вуковог *Рјечника* (нпр.: греда ж. *балка*, *йерекладина*; *йесчаная оймелъ*; *большая каменная сѣвна*).

У руско-српском делу речника (1880) П. Лавровски је истакао и контрастивне разлике у еквивалентним изразима изворног и циљног језика. Тако су нпр. колокације по обрасцу »придев + именица« у руском експлициране са по једном речју на српском језику. Запажа се да се аутор у одређивању ових контрастивних разлика служио дефиницијом из Вуковог *Рјечника*, као што се може видети на примеру обраде именице *вода*:

вода ж. вода, дунара; очистительная – *водица* (у В. рј. *водица* је деф. као: das Weihwasser); дождевая – *дождевица* (у В. рј.: Regenwasser); морская – *море* (у В. рј.: das Meerwasser); свѣжая – *малойрешњица* (у В. рј.: ein frisches Wasser); холодная – *студеница* (у В. рј.: die Kalte, frigida); снѣговая – *снежаница* (у В. рј.: Schneewasser); текучая – *текућа* (у В. рј. *текућа вода* је деф. као: fließendes Wasser); мыльная – сапунача; въ которой мылась шерсть – муља; вода по говору дѣтей – бумба (у В. рј. Kinderwort fur Wasser).

6.2. Крај 19. века донео је двојезичне речнике у којима се међујезичка еквиваленција, уз синтагматске и комбинаторне односе међу речима, експлицира и кроз парадигматске и деривационе везе међу њима. Такав је речник немачко-српски (1879–1881) и српско-немачки (1886–1895) познатог филолога и преводиоца Ђ. Поповића Даничара.⁸

Нови приступ двојезичној лексикографији истакнут је већ у предговору

8 Речник Ђ. Поповића Даничара у науци се сматра првим модерним двојезичним речником у српској лексикографији: „Модерна двојезична лексикографија, могли бисмо рећи, почиње у ... Србији од Речника српског и немачког језика Ђорђа Поповића, Панчево 1879–1881. и 1886–1895.“ (Гортан Премк 1984: 144). За историјат настанка овог речника важан је и податак да је Ђ. Поповић био књижевни преводилац са великим искуством. Поред четири књиге Сервантесовог *Дон Кихота*, по наводу Ж. Војновића, Ђ. Поповић је превео и већи део продукције од 216 свезака *Народне библиотеке* браће Јовановић (Војновић 2010: 284).

речнику Ђ. Поповића, у коме се образлажу принципи избора грађе у овом делу. Аутор истиче да статус одреднице нису добиле глаголске именице, глаголски придеви и прилози, изузев оних »који се више употребљавају« у језику, из чега закључујемо да се речи овог типа, са изузетком оних лексикализованих, у речнику не обрађују као примарни, већ пре као секундарни део лексичког фонда (Поповић 1879: I). На творбено-семантичком плану, аутор нарочито истиче да глаголи који су сложени са »партикулом« *не-* не значе увек и искључиво њихову негацију (Поповић 1879: I).⁹ Приступ аутора лексичком систему најоучљивији је у организацији речничког чланка, у чијем конципирању је употребљен азбучно-гнездовни приступ:

крв, f. Blut, n.; Mord, m.; пити крв коме, Jemandem das Blut saugen; попити коме крв, tödten; пустити крв, zug Ader lassen; род по крви, verwandt; учинио је крв, er hat einen Mor begangen ... танке крви, anämisch ... крв козја, Reisblatt, n.; ... –ава кошулица, f. Schafhäutchen, n. ... –авити се, v. r. blutig werden; –ављење, ња, n. Blutigmachen, –авуша, f. Blutpfirsich, m. ... –но коло, Blutgericht; –ник, Mörder ... –олочност, и, f. Blutdurft, m.; –омутница, f. ein Frauenzimmer

Као што је видљиво из изложеног, обавезни елемент речничког чланка, поред одреднице, чини преводни еквивалент, за којим следе устаљени изрази и (терминолошке) синтагме са одредничком речју у основи, као и њени суфиксални деривати. При навођењу деривата аутор је водио рачуна о еквиваленцији са немачким језиком, па су тако у гнездовно поље одреднице уношени махом деривати код којих постоји еквивалентна творбена основа у немачком језику. У речнику су системски примењени квалификатори, граматички (adv.(erbium), n.(eutrum) и др.), стручни (geom., phys. и др.), као и квалификатор fig.

6.3. У периоду између 1875. и 1888. Н. Петровић израђује француско-српски речник, први после француско-српског речника Д. Исаиловића. Овај речник има три тома са око 2000 страна, а у њему је обрађено преко 50.000 речи. Речник Н. Петровића такође је карактеристичан по поступцима који до његове појаве нису системски практиковани у српској преводној лексикографији.

Једну од упечатљивих одлика овог речника чини навођење специјалних домена у оквиру којих се реализују појединачна значења. У складу са овим, значења речи су најчешће издељена на посебне одељке (нпр. »мед.«(ицина), »кем.«(ија), »зоол.«(огија), и др). Видљиво је настојање аутора да већину значења обележи квалификаторима који ограничавају терминолошки, номенклатурни или стилски опсег употребе речи, као и глосама о лексичкограматичкој спојивости речи које спецификују таква ограничења:

Ravaler (*равале*), *p. l.* 1. опет спустити, намакнути (*застар. знач.*); снизити;

⁹ „У речнику узео сам више глагола са партикулом „не“; гдекоји имају са том партикулом значење, које није само проста негација првобитнога глагола. Вредно би било, да наши филолози на чисто изведу питање о партикули „не“ у савезу са глаголима“ (Поповић 1871: I).

2. опет прогутати; *фиї.* не изговорити, прогутати ... 3. *фиї.* смањити; побити; понизити; 4. (*врш.*) окресати; 5. (*аїрик.*) изравнити земљу (*їосле орања*); 6. (*зид.*) олепити, омазати; 7. (*стїол.*) издубити, утањити (*на извесним местїима*); 8. (*брав.*) начинити прстен кључа дугуљастоокругао ...

sol ... 1. *земља*; 2. *земљиишїе*; 3. *фиг. домовина*, 4. (*хер.*) *їоље (шїишїа)*; 5. (*геол.*) – *primordial*, *їрви слој*; 6. (*руд.*) *їраї*; 7. (*мор.*) *слаїалишїе робе (на броду)*; 8. *їумно*; 9. (*муз.*) *їеїа ноїа їаме*; 10. (*алк.*) *злаїо* ...

Методолошко решење у обради према коме се секундарна значења локализују у посебним доменима реализације језика условило је то да је у речнику Н. Петровића опсег коришћених квалификатора веома широк. Поред квалификатора који се и данас користе у лексикографији, преводној и описној (нпр. »геогр.«, »геол.«, »прав.«(о), »тех.«(ника) и сл.) аутор употребљава и квалификаторе других, у мањој мери лексички дефинисаних домена: »леп. веш.« (лепе вештине), »родосл.«(овље) и др. Преводни еквиваленти у чланку су организовани према доменима употребе, у поретку од најопштијих према највише специфичним, а фразеологија (устаљени изрази, фразе и термилошке синтагме) у речнику је везана за појединачна значења, односно за специјалне домене употребе речи.

Видљиво је настојање аутора речника да при формулисању дефиниције даје еквиваленте који су сковани према француским речима (посебно за именице из класе *Nomina agentis*). Тако су нпр. уз одредницу *simulateur/-trice* дати еквиваленти *їретїворник* и *їретїворница*; уз одредницу *Solarien* екв. *обїїалац сунца*; уз одр. *sourd/-e* (м./ж) екв. *їлувак*, *їлувакиња*; уз одр. *sournoise* (м., ж) екв. *їодмуклица*, *лицемерац*; уз одр. *surprenant* екв. *изненадилац* и др. Изложени поступак сведочи о настојању да се ковањем речи попуне »ономасиолошке празнине« одредишног (српског) језика у односу на француски – што даје речнику Н. Петровића статус стандардизационог приручника (према: Згуста 1991: 286).

6.4. Наведена решења у обради разматрао је Б. Поповић, као приређивач другог издања француско-српског речника Н. Петровића из 1898. (о околностима припреме овог издања в. у: Поповић 1898: 15). Лексикографска критика Б. Поповића објављена је као предговор другом издању речника (стр. 1–18). У четири одељка »Предговора« Б. Поповић је размотрио решења Н. Петровића која су, по његовом мишљењу, лоша и која оптерећују речник: обраду номенклатуре, обраду стручних термина, навођење опсцених речи, нотацију француског изговора, обликовање значења и давање преводних еквивалената, класификацију редоследа значења, формирање метајезика речника. На сваком месту Б. Поповић је образложио укидање старих и увођење нових решења у обраду. Интервенцијама Б. Поповића у великој мери је измењена структура речника: приређивач је настојао да одстрани све што је сматрао нетачним или што је, по његовом мишљењу, одступало од нормe стандардног језика. Тако је нпр. из обраде одстрањена већина архаизама,

неологизама и др., као и већина термина »сувише стручне природе (као што су извесни технички називи, хемијски, војнички, медицински, машински итд.) ... Ти се термини, уосталом, скоро никад и не преводе, и најчешће и немају еквивалената у српском језику« (Поповић 1898: 4). Удео приређивачких интервенција Б. Поповића у речнику Н. Петровића је толики да би се он могао сматрати коаутором његовог другог издања (према: Поповић 2003: II).

7. *Српска двојезична лексикографија у првој половини 20. века.* Интервенцијама Б. Поповића у речнику Н. Петровића започета је нова етапа у српској преводној лексикографији. Њене главне одлике су системност и доследност у обради, представљање типских случајева по заједничком моделу (нпр. код речи које припадају истој морфолошкој класи), речнички опис који одговара стандардизационим начелима савременог књижевног језика и др.

7.1. Један од првих тако израђених приручника је Француско-српски речник Ф. Медића и Е. Лорана из 1930. године (израђен уз сарадњу са С. Ристићем и М. Ванлићем). Састављачи речника су обрадили међујезичку еквиваленцију на формалном нивоу, па је тако нпр. код обраде глагола *railer* (»ругати се«) дата напомена о француској и српској рекцији (*acc. : dat.*) која значи да у француском уз овај глагол иде допуна у акузативу, а уз српски еквивалент у дативу (ругати се некоме). Навешћемо још један пример. Уз лексему *drôle* дата су две групе преводних еквивалената: једна која је везана за придев (*drôle a* »смешан, занимљив, забаван«), и друга која је везана за лексикализовану именицу (*drôle m* »обешењак, угурсуз«).

7.2. Све богатство системских решења у обради која су крајем 19. и почетком 20. века наговештена у три описана речника примењено је у Енциклопедијском речнику немачко-српскохрватском С. Ристића и Ј. Кангрге из 1936 (српско-немачки део овог речника, методолошки једноставније израђен, изашао је из штампе 1928. године). У српско-немачком и немачко-српском делу обрађено је око 140.000 речи.

Принципи према којима се организује лева и десна страна речничког чланка дати су у предговору речнику, у одељку »Објашњења« (стр. XIII–XVI). Запажа се да постоје две групе ових принципа: формализација речничког описа условљена потребом за уштедом простора (одн. за давањем што већег броја информација на ограниченом простору); и формализација описа која указује на системност синтагматских, парадигматских и деривационих односа у лексичком систему.

У »Објашњењима« је образложена употреба облих заграда код навођења дублетних облика речи и повратних облика глагола. Даље, разрађена је комплексна употреба тилде у типским случајевима: када се понавља одредница у изведеним и сложеним речима, када се понавља фраза која претходи одредници, и др. Уведени су бројеви у експонент одреднице ради разликовања хомонима (нпр. *Weide*¹, *врба*, и *Weide*², *испаша*). У дефиницију су уведене тачка и запета као симбол одвајања разлика између подзначења. Организација речника је дефинисана као азбучни поредак одредница са одступањем у случају глаголских именица, које су припојене

глаголима од којих су изведене. У речник су уведена упућивања и испоређења (на речи исте или сродне етимологије).

При навођењу значења наглашено је да се као прво наводи оно које најпотпуније одговара (појмовном) значењу лексеме у основном облику. Осталим значењима дефинишу се типични колокацијски спојеви дате речи и њена синтагматска употреба (нпр. Frau: 1. жена, женско, женска особа ... 2. жена, суџруџа, junge ~ млада жена, млада, eine ~ haben имаџи жену; 4. Ђосџођа; ... wie geht es Ihrer ~ Gemahlin? како је Ваџа суџруџа (и. жена)?, и др.). У обради сложеница као одредница дата је основа, док су други делови наведени унутар речничког чланка, где се и дефинишу. Такође, у речнички чланак уведени су римски бројеви као ознаке засебних граматичких својстава речи (нпр. за глаголе: одвајање прелазности / непрелазности; постојање безличних значења; повратност; извођење облика трпног придева и др.). У речнику је уложен систематски напор да се да потпуна граматичка информација о речима: код глагола са разуђенијом полисемијом наведен је тип конструкције у којој дата реч учествује у реализацији одређеног значења (нпр. machen ... tr. i refl. 1. (на)правити, чинити, на-, у/чинити, радити ... f) са асс. (dat.) и inf. ... indem Sie mir mein Unrecht empfinden ~ дајући ми да осетим моју (и. своју) неправду).

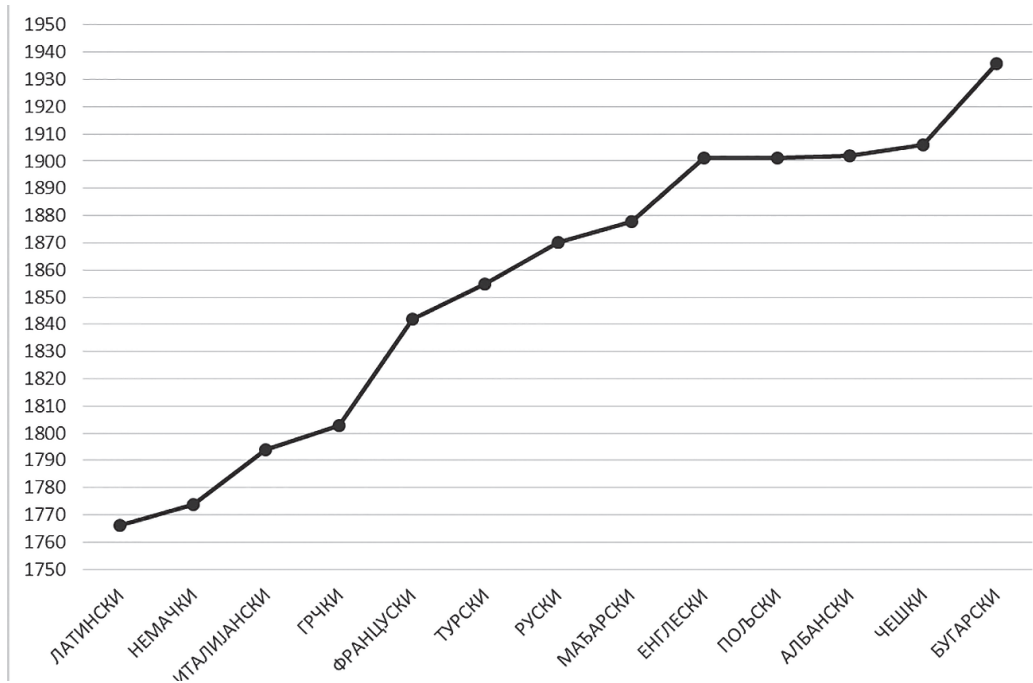
У речнику су употребљене две врсте скраћеница: словне и графичке. Словним скраћеницама се означавају различити домени реализације речи или значења: функционални стилови (со. – »смешно, шаљиво«; іго. – »иронично, подругљиво«, шатр. – »шатровачки«, шк. – »реч из ђачког језика«); стручне области (рhm. – »фармација«, vet. – »ветерина«) и др. Графичке скраћенице (њих око 40) дате су у облику симбола за тематске области (нпр. Ескулапов штап за област медицине, терезије за област права и др), и имају улогу глоса за означавање специфичних опсега језичке употребе у оквиру једног стручног домена.

Значај Речника С. Ристића и М. Кангрџе за развој српске лексикографије је у томе што ово дело представља прекретницу између пре-модерног и модерног начина израде речника. Речник је рађен по структуралистичким начелима, што у пракси значи да се свака лексичка јединица третира као јединица система која има своје место и улогу у њему. Из овог разлога, многи од лексикографских поступака примењених у овом речнику ушли су у савремену једнојезичну лексикографију, посебно у Речник САНУ.¹⁰

8. *Српска двојезична лексикографија: културолошки преглед.* Имајући све

10 Шира перспектива утицаја речника С. Ристића и М. Кангрџе на израду Речника САНУ као описног речника књижевног и народног језика могла би се образложити следећим наводом из *Приручника лексикографије* В. Згусте: „Још нестабилованим или тек недавно развијеним стандардним националним језицима обично недостаје много десигнативних лексичких јединица које постоје у таквим језицима као што су енглески, француски или руски. У таквој ситуацији често је корисно не састављати одједном једнојезички рјечник, него прво двојезички у којем је одређени недавно успостављени стандардни национални језик одредишни“ (Згуста 1971: 285).

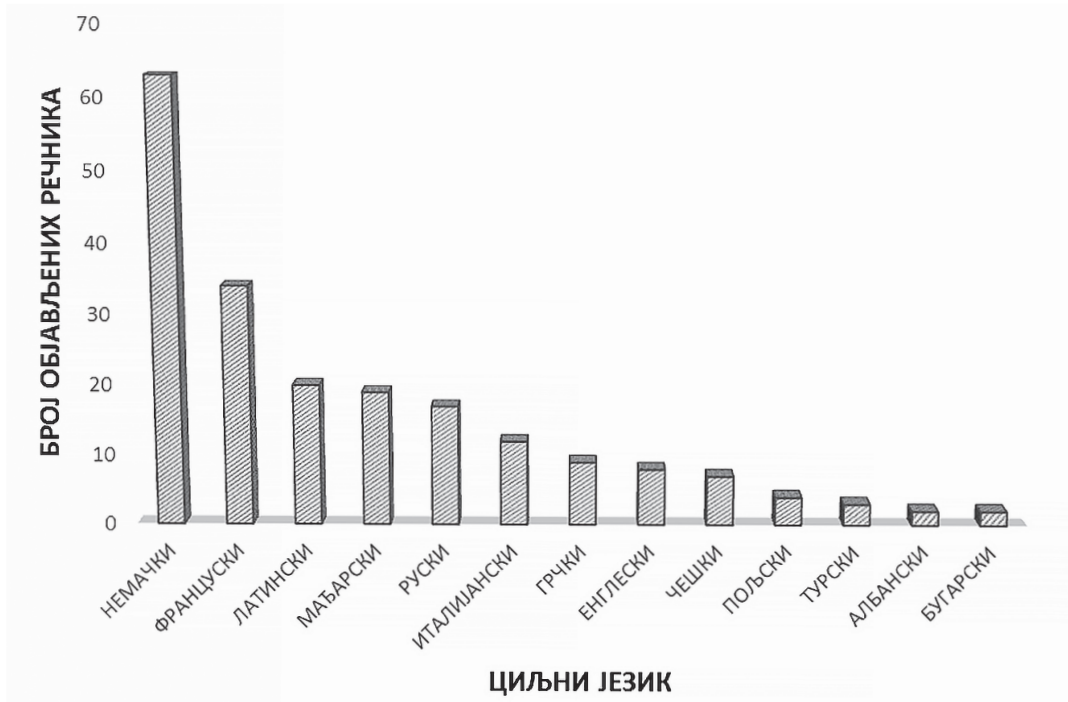
изложено у виду, у наставку рада ћемо представити двојезичне речнике српског језика према два параметра: првој години издања и броју штампаних речника (у периоду од друге половине 18. до краја 20. века). Оба параметра дају се у односу на језик који је представљен у речнику. За први објављени преводни речник узет је Речник латинско-славеносрпски З. Орфелина из 1766 (према: Гудков 1993: 12–30). За извор овог прегледа узели смо податке о општим двојезичним речницима из *Библиографије српскохрватских речника* Д. Шипке (Шипка 2000: 55–144).



Слика 1. Штампани општи двојезични речници српског језика према години првог издања (извор: Шипка 2000).

8.1. На Слици 1 дат је преглед двојезичних речника српског језика према години првог издања. Преглед упућује на ширу историјску слику о културолошким и економским везама које српски народ после Велике сеобе развијао са народима у свом окружењу. Поред латинског као универзалног језика европског образовања, у 18. и почетком 19. века јавља се потреба за преводним речницима немачког, италијанског и грчког, половином 19. века за речником турског, а у другој половини истог века и за преводним речницима француског и руског језика (као језицима европске и балканске дипломатије у 19. веку). За развој српске културе

посматран кроз призму преводних речника индикативан је податак да се први речник мађарског језика појавио 1878. године, а први већи речник истог језика 1889. године. Са друге стране, речници српско-енглески и енглеско-српски издају се тек од 1901. године, а првих осам ових речника (1901–1926), намењених по свој прилици нашим иселјеницима, штампано је у Америци и Енглеској.



Слика 2. Број општих двојезичних речника штампаних у периоду 1766–1945 (извор: Шипка 2000).

8.2. Закључке из представљеног дијаграма допуњавају и донекле коригују подаци о броју општих двојезичних речника српског језика који су штампани у истом периоду. Језици који имају највећу фреквенцију објављених општих речника су немачки, енглески, француски, руски и италијански. Најзаступљенији језици у комбинацији са српским представљају одраз друштвених и међународних односа у датом временском оквиру, те наводе на закључак да су управо западноевропске културе заједно са руском у датом периоду »најактивније« на плану друштвених, економских, стручних и др. утицаја на српску културу. Занимљива је и висока фреквенција речника латинског, која сведочи о сталној потреби за овом врстом приручника у 20. веку.

9. *Закључак.* Из прегледа концепција важнијих двојезичних речника који су

штампани у српској лексикографији од краја 18. до половине 20. века видљиво је да ова стручна област, посматрана као лингвистичка дисциплина, има богату и развијenu историју метода. Приступ језику који у први план истиче појмовну вредност речи и њено значење у комуникативном контексту присутан је већ код првих преводних речника: како оних тематских, тако и код речника анонимног аутора из 1790, где налазимо обједињене (до тада обично раздвајане) елементе појмовника и разговорника. Усмереност преводних речника на дискурс комуникације условила је појаву већег броја неологизама чак и у најстаријим речницима: тако се већ у овом речнику (из 1790) као одреднице могу наћи неологизми ондашњег доба (нпр. *мода, модни, монета, комисија* и др.), а та пракса је настављена све до нашег доба. Системност у ређању преводних еквивалената речи присутна је већ половином 19. века, у речницима Д. Исаиловића (1845, 1846, 1848–1850), у којима се запажа оријентација на синониме, колокате и фраземе са одредничком речи у основи (уп. са стањем у савременим двојезичним речницима, у којима се користе објашњења о ограничењима спојивости одређених речи као сажетији и прегледнији тип информације). Метајезик речника Д. Исаиловића представља лексикографску примену идеја о синонимији у лексичком систему, као и о њеној функцији при разграничавању значења, које су половином 19. века развијане у Друштву српске словесности. Из перспективе преводне лексикографије, његов лексикографски рад представља зачетак прецизног одређења преводних еквивалената у речничком чланку. У речницима који се састављају крајем 19. века (Ђ. Поповића, Н. Петровића и Б. Поповића) систематски је примењено сазнање да језик има деривациону структуру и да се гнездовно организује: поменуто сазнање чини основ гнездовне организације речничког чланка у савременим преводним речницима. Исто тако, у наведеним речницима значењски кореспонденти су стављени у оквире одговарајућих функционалних стилова («фамилијарно», «популарно» и др.), као и у оквире стручних области, што такође чини саставни део савремене преводно-лексикографске праксе. Коначно, у речник С. Ристића и Ј. Кангрге из 1936. (коме претходи рад С. Ристића на мањем француско-српском речнику Ф. Медића и Е. Лорана из 1930) уведен је систем савремених правила дефинисања, која почивају на теоријској поставци да језик представља систем са високо формализованом структуром: задатак речника, како га види лексикограф, јесте да поступцима у обради истакне и обради дату структуру у контексту система међујезичке еквиваленције, а не да описује могућности превођења сваке речи засебно.

Наведени поступци, чији се развој може пратити кроз представљене двојезичне речнике (као најизразитије представнике српске преводне лексикографије) чине заједнички део методолошких основа ове дисциплине у периоду од 18. до почетка 20. века.

Извори

- Аноним (1790, 1791). Немецкiй и Сербскiй словарь на потребу Сербскога народа въ Крал. державахъ. Беч: Штампарија Јосифа Курцбека.
- Аноним (1806). Рѣчник малый. Будим: Штампарија Краљевског свеучилишта.
- Исаиловић, Д. (1846). Французско-србскiй рѣчник. Београд: Књажества српскога књигопечатња.
- Исаиловић, Д. (1847). Нѣмачко-србскiй рѣчник. Београд: Књажества српскога књигопечатња.
- Исаиловић, Д. (1849, 1859). Латинско-србскiй рѣчник. Београд: Књажества српскога књигопечатња.
- Лавровски, П. (1870). Сербско-русскiй словарь. Санкт Петербург: Штампарија Императорске академије наука.
- Лавровски, П. (1880). Русско-сербскiй словарь. Санкт Петербург: Штампарија Императорске академије наука.
- Лустина, В. (1794). Рѣчникъ италиано-иллирическiй. Анексно, у: Грамматика италианская, Беч: Штампарија Стефана Новаковића. 286–352.
- Медић, Ф. и Лоран, Е. (1930). Француско-српски речник (уз сарадњу С. Ристића и М. Ванлића). Београд: Издавачка књижарница Рајковића и Ђуковића.
- Орфелин, З. (1767). Целлариєвъ латинскiй лексиконъ. Анексно, у: Первые начатки латинскога языка. Венеција (без имена издавача).
- Петровић, Н. (1875–1888). Француско-српски речник. Београд: Издање државне штампарије.
- Петровић, Н. и Поповић, Б. (1898). Француско-српски речник Н. Петровића (друго, поправљено издање). Београд: Издање државне штампарије.
- Поповић, Ђ. (1881). Речник српскога и немачкога језика. 1: немачко-српски део. Панчево: Браћа Јовановић.
- Поповић, Ђ. (1895). Речник српскога и немачкога језика. 2: српско-немачки део. Панчево: Браћа Јовановић.
- Ракић, В. (1810). Собрание нѣкихъ общайшихъ и потребнѣйшихъ реченiй, употребителныхъ у повседневномъ говоренью. Анексно, у: Бесѣдовникъ иллирическо-италианскiй, Венеција: Грчко-словенска штампарија Пане Теодосија. 102–120.
- Ристић, С. и Кангрга, М. (1936). Немачко-српскохрватски речник. Београд: Издавачка књижарница Радомира Ђуковића.

Литература

- Војновић, Ж. (2010). Из Спарте светлост то јест Живот и подвизи Каменка и Павла Браће Јовановића. Панчево: Градска библиотека.
- Гортан Премк, Д. (1984). »Српскохрватска лексикографија XIX века (преглед лексикографских концепција)«, Наш језик XXVI/2–3, Београд. 141–146.
- Грицкат, И. (1981). »Лексикографски поступак у речницима САНУ и ЈАЗУ – показан на глаголима са префиксом за-«. Наш језик XXV/1–2, Београд. 3–23.
- Гудков, В. (1993). Сербская лексикография XVIII века. Москва: Московский

государственный университет имени М. В. Ломоносова, Филологический факультет.

- Гудков, В. и Якушкина, Е. (2013). »Сербская лексикография«. Славянская лексикография, международная коллективная монография; Международный комитет славистов – Комиссия по лексикологии и лексикографии – Национальный комитет славистов Российской федерации – Институт русского языка им. В. В. Виноградова РАН, Москва. 146–165.
- Драгићевић, Р. (2014). »Развој практичне и теоријске лексикографије«. Драгићевић, Р. (ур.). *Савремена српска лексикографија у теорији и пракси*, колективна монографија. Београд: Филолошки факултет. 9–26.
- Драгићевић, Р. (2016). »Стара лексикографија и српска култура: Форме учтивости у српском језику у XIX веку«. Ајдачић, Д. (ур.). *Срби и српско*, зборник радова. Београд: Алма. 90–102.
- ЗД (2011). Крестић, В. и Медић, М. (прир.). Записници седница Друштва српске словесности. Београд: САНУ.
- Згуста, Ј. (1991). Приручник лексикографије. Сарајево: Свјетлост.
- Ивић, П. (1986). Српски народ и његов језик. Београд: Српска књижевна задруга.
- Костић, М. (1928). »Прилог нашој лексикографији«. *Јужнословенски филолоџ VII*. Београд. 213–215.
- Новаковић, С. (1888). »Српска краљевска академија и неговање језика српског», *Глас Српске краљевске академије*, књ. 10, Београд: СКА. 5–87.
- Новаковић, С. (1893). *Предлоџ Српској краљевској академији учињен 5. априла 1893, да се ошйочне куљење трађе за академијски Српски Речник, и да се за љај љосао усљанови у Академији Лексикографски одсек*, Земун: Штампарија Јове Карамата (прештампано из листа »Јавор«).
- Павић, М. (1983). Рађање нове српске књижевности: историја српске књижевности барока, класицизма и предромантизма. Београд: Српска књижевна задруга.
- Поповић, Б. (1898). »Предговор«. Француско-српски речник Н. Петровића (друго, поправљено издање). Београд: Издање државне штампарије. 1–18.
- Поповић, Љ. (1995). »Стејићева концепција српског књижевног језика«. *Наш језик*. Београд.
- Поповић, М. (2003). »Предговор овоме издању«. У: Петровић, Н. Француско-српски речник. Београд: Завод за уџбенике. 1–4.
- Шипка, Д. (2000). *A Bibliography of Serbo-Croatian Dictionaries: Serbian, Croatian, and Bosnian Muslim*. Dunwoody Press.
- Hüllen, W. (2009). *Networks and Knowledge in Roget's Thesaurus*. Oxford: Oxford University Press.
- Piotrovski, T. (1994). *Problems in Bilingual Lexicography*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.

SUMMARY

Nenad Ivanović, Tatjana Ružin Ivanović

TRACING THE CONTEMPORARY SERBIAN BILINGUAL LEXICOGRAPHY (HISTORICAL AND CONCEPTUAL OUTLINE)

This paper presents a historical and conceptual outline of Serbian bilingual lexicography spanning the period from the end of 18th to the first half of 20th century. The outline includes a description of dictionaries representing milestones in the development of lexicographic methodology. The latter part of the paper contains an account of statistical data according to the year of the first edition of bilingual dictionaries, as well according to the second language presented in combination with Serbian.